

darulfunun ilahiyat

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Başvuru: 10.08.2025
Revizyon Talebi: 20.10.2025
Son Revizyon: 11.11.2025
Kabul: 19.11.2025

Yapay Zeka Yeni Bir Varlık Türü Mü? Klasik ve Günümüz İslam Düşüncesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme

Is Artificial Intelligence a New Type of Being? An Evaluation Within the Framework of Classical and Contemporary Islamic Thought

Şengül Özdemir*

Öz

Bu makale, yapay zekanın (YZ'nin) ontolojik statü bakımından nefis kavramı çerçevesinde tasnif ve tahlil edilen pek çok varlığın türsel yetkinlik düzeyindeki işlevleri yerine getirdiği olgusu ve Klasik İslam felsefesinin ontolojik tasvirinde meydana gelen köklü dönüşümü ele alır. Ontolojik tasvirin bu kökten dönüşümü genellikle YZ'nin bilinç kazanıp kazanmayacağı temel sorusu ekseninde tartışılmaktadır. İslam düşüncesi bağlamında bu sorunun anlaşılandırılması için zihin felsefesindeki işlevsellik ve çoklu gerçekleştirilebilirlik yaklaşımı aracılığıyla nefis tasavvuru ve YZ çerçevesinde kavramsal analiz ve kıyaslama yapılmaktadır. Bu makalenin amacı hem Klasik İslam düşüncesi hem de günümüz varlık anlayışlarında meydana gelen köklü dönüşüme ışık tutmak ve günümüz İslam düşüncesinin yeniden şekillenme sürecinde YZ'nin etkisini tartışmaktır. Günümüz İslam düşüncesini derinden etkileyen bu dönüşüm ve etkiyi anlamlandırmak için hermenötik yöntemin anlama, yorumlama ve uygulamanın ayrılmazlığı ilkesi vurgulanmıştır. Tüm boyutlarıyla insan varoluş ve tecrübe biçimini dönüştüren YZ'nin ontolojik, epistemolojik ve aksiyolojik boyutlarını kavramadan ve onunla ilgili yeni bir dil inşa etmeden mevcut dinî, felsefî ve bilimsel birikim ve mirasın, salt uygulama unsuruna indirgenmesi idrak otosansürü kavramı çerçevesinde eleştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam felsefesi, Meşşâilîk, Nefs, İşlevsellik Teorisi, Yapay Zeka, Transhümanizm.

Abstract

This article analyzes the fact that artificial intelligence fulfills the functions at the level of species competence of many beings classified and analyzed within the framework of the concept of soul (nafs) in terms of ontological status, and that the ontological description of Classical Islamic philosophy has changed radically. This radical transformation of the ontological description is generally discussed around the fundamental question of whether artificial intelligence will gain consciousness. To make sense of this problem in the context of Islamic thought, we conduct a conceptual analysis and comparison within the framework of the conception of the soul and artificial intelligence. This is mediated by the approach of functionality and multiple realisability in the philosophy of mind. The aim of this article is to shed light on the radical transformation that has occurred in both classical Islamic thought and contemporary understandings of existence and to discuss the impact of artificial intelligence in the reshaping process of contemporary Islamic thought. To make sense of this profound transformation and its impact on contemporary Islamic thought, the inseparable nature of understanding, interpreting and application the hermeneutic method is emphasised. Without grasping the ontological, epistemological and axiological dimensions of the artificial intelligence phenomenon, which transforms human existence and experience in all its dimensions, and without constructing a new language for it, reducing the existing religious, philosophical and scientific knowledge and heritage to an application element consisting of mere repetition and imitation is criticized within the framework of the concept of cognitive self-censorship.

Keywords: Islamic Philosophy, Peripateticism, Soul (Nafs), Functionalism, Artificial Intelligence, Transhumanism.

* Sorumlu Yazar: Şengül Özdemir, Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sinop-Türkiye E-mail: s.ozdemir@sinop.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9921-0873

Atef: Özdemir, Şengül. "Yapay Zeka Yeni Bir Varlık Türü Mü? Klasik ve Günümüz İslam Düşüncesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme." *darulfunun ilahiyat* 36, 3 (2026) : 820-844. <https://doi.org/10.26650/di.2025.36.3.1762022>

Giriş

Bu makalede Klasik İslam düşüncesinde varlık türlerini tasnif ve tahlil etmede temel kriter olarak kabul edilen nefis kavramı çerçevesinde YZ'nın yeni bir varlık türü olup olmadığına dair soru incelenmektedir. Konuyu incelerken kullandığımız Klasik İslam düşüncesi tabiri ile Antik Yunan düşünce geleneğine bağlı olan İslam filozof ve ekollerini bilhassa Meşşâî ekolün nefis yaklaşımını kast ediyoruz. Meşşâî felsefenin bu karşılaştırmada temel alınmasının sebebi hem Klasik İslam düşünce tarihinin şekillenmesinde hem de Batı Rönesans düşüncesinin oluşumunda dönüm noktasını teşkil etmesidir. Günümüz İslam düşüncesinde de hâlâ en çok tartışılan, atıf yapılan ve kavramsal mirasından en fazla yararlanan entelektüel geleneklerden biridir. Ayrıca bu düşünce geleneği İslam düşünce tarihinin farklı dönemlerinde çeşitli şekillerde eleştirilmiş olsa da nefis kavramına ilişkin yorumları genel olarak kabul görmüştür. Bu genel kabule ve günümüz düşüncesine etkisine istinaden makalede YZ'nın yeni bir tür olup olmadığına dair soru, bu ekol ve filozofların nefis kavramı çerçevesinde analiz ettikleri varlığın nitelik ve işlevlerine dayandırılmıştır. Nitekim günümüzde YZ ve buna dayalı geliştirilen ilgili teknolojiler sadece insanların gerçekleştirebileceği düşünülen işlevleri artık kolaylıkla yerine getirebilmektedir. Otonom araçlar, doktorlara benzer doğrulukta teşhisler gerçekleştirebilen sağlık tanı araçları, insan konuşmasını taklit edebilen sohbet botları gibi YZ'ye dayalı teknolojiler büyük miktarda veriye dayalı akli çıkarımlar yapabilmekte ve insana özgü olduğu düşünülen pek çok işlevi yerine getirebilmektedir. Bu durum gittikçe insan ve makine faaliyetleri arasındaki çizginin bulanıklaşmasına sebep olmaktadır.¹ Burada ön plana çıkardığımız varlık türüne ilişkin soru, mahiyet sorusundan ziyade sahip olunan ortak

1 Sébastien Bubeck vd., "Sparks of Artificial General Intelligence: Early experiments with GPT-4," Arxiv (2023), 89, <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2303.12712>; Omar Shareef, "The Realizability of Strong AI: A Deeper Look from an Islamic Perspective" (Bachelor's thesis, Harvard University, 2023), iii.

işlevsellikler² üzerinden tartışılmıştır.

Makalede zihin felsefesindeki beden-zihin ilişkisini ele alan işlevsellik³ yaklaşımı çerçevesinde yürütülen YZ ve nefis kavramı arasında yaptığımız bu kıyaslama ve analiz, YZ'nin ontolojik statüsü hakkında bir perspektif sunar. Fakat bu tartışmadaki ontolojik statü 'ne'lik olarak değil 'işlevsellik' itibarıyla yorumlanmıştır. İşlevselcilik belirli nesnenin iç yapısı ve fiziksel durumundan bağımsız olarak, sistemin işlevsel tasarımı hakkındaki bilgi veya varsayımlardan hareketle anlam üretir.⁴ Akıl, inanç, korku ya da acı vs. gibi zihinsel şeyleri o şey yapan, neden yapılmış olduğu ile ilgili değil, ne yapabildiği ile ilgilidir.⁵ İşlevselci için aynı işi yaptığı sürece prensipte bir sistemin organik moleküllerden mi yoksa silikon-

2 Makalede, işlevsellik yaklaşımıyla nefis kavramı arasında yapılan karşılaştırma, henüz bilinç sahibi olmayan YZ'nin dar anlamdaki yetkinliklerinin bile insanlığın büyük bir dönüşümün eşiğinde olduğunu işaret etmektedir. Bu dönüşüme istinaden makalede YZ'nin tür mü olduğuna dair sorgulama ile dar anlamdan geniş anlama doğru gelişmekte olan sürece vurgu yapılmaktadır. Mehtap Doğan tarafından dar-geniş ya da zayıf-güçlü YZ ayrımı ve tekilik kavramı şu şekilde ifade edilmektedir: “Dar YZ belirli bir veya birkaç program için programlanmış zeka anlamına gelir. En karmaşık bilgisayar oyunlarında bile insanlardan çok daha hızlı ve başarılı olan bilgisayar programları, beste yapan hatta konser veren YZ'lar, sürücüsüz akıllı otomobiller, yemeğin fotoğrafından yemek tarifi veren uygulamalar, insanlardan çok daha iyi dudak okuyabilen uygulamalar, birbirleriyle bir iletişim dili geliştiren, bunu yaparken tek kelimelik basit komutlardan başlayıp cümle kurmaya geçen ve hatta kendi dillerine ait bir gramer yapısı oluşturabilen YZ'lar, kalp atış hareketlerinden kalp krizi geçirme risk oranını veya başka biyolojik verilerden kanser olma riski oranını hesaplayabilen YZ'lar, rapor yazabilen, borsada işlem yapabilen, ... bunlara her gün yenisinin eklendiği birçok gelişme, YZ'nin her an hayatın içinde karşılaştığımız işlevsel ancak dar uygulamalarıdır. ... Stephen Hawking'in insanlık tarihindeki en büyük olay olacaktır tahminini yaptığı YZ ise bu şekilde dar bir YZ değil; yeni fikirler ortaya atabilen, daha önce karşılaşmamış olduğu ortamlara adapte olabilen, kendisi için “yeni” olarak adlandırılabilen problemlere çözüm üretebilen geniş anlamda bir zekaya ve düşünme becerisine sahip YZ'lardır. Dar-geniş YZ ayrımı, zayıf-güçlü YZ ayrımının bir başka yorumudur. ... artık süper YZ'lar çağına doğru sıçramakta olduğunu söylemek yanlış olmaz. ... İlk kez bilgisayarların öncü ismi kabul edilen John von Neumann tarafından kullanılan “tekillik” kavramı, süper zekaların inşası ile gerçekleşme ihtimali olan teknoloji çağına verilen isimdir.” Bkz. Mehtap Doğan, Yapay Zeka ve Bilinç Problemi Yapay Bilincin İmkânına Dair Bir Tartışma: Yapay Bir “Ben” Mümkün Mü? (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2023), 49-51.

3 Otomata teorisinin psikolojiye işlevsellik bağlamında uygulanma imkânı için bkz. Robert Cummins, “Functional Analysis,” *The Journal of Philosophy* 72/20 (November 1975), 741–765; Mehmet Ödemiş, “Yapay Zekâda Ruh/Bilinç ve Menşei Problemi,” *Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din içinde*, ed. Muhammed Kızılgöç vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021), 68.

4 Daniel Clement Dennett, *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (Cambridge: MIT Press, 1998), 4.

5 Dennett, *Aklın Türleri: Bir Bilinç Anlayışına Doğru*, çev. Handan Balkara (İstanbul: Varlık Yayınları, 1999), 80.

dan mı yapıldığı fark etmez.⁶ Bu yaklaşımdaki otomat ya da insan gibi ontolojik statü, varlığın fiziksel sistemi ile ilgili değil, ne yaptığı yani işlevi ile ilgili olarak yorumlanır. İşlevselcilik yaklaşımında aynı işlevin farklı fiziksel temellerde ortaya çıkabileceği varsayımı çoklu gerçekleştirilebilirlik (multiple realizability) kavramı çerçevesinde tanımlanır. Putnam “The Nature of Mental States” adlı makalesinde, “acı, bir beyin durumu mudur?” sorusu eşliğinde zihinsel durumların belirli bir fiziksel-kimyasal beyin durumu ile özdeş olamayacağını iddia eder. Bu iddiasını varolma durumu (a state of being) ve işlevsel durum (a functional state) ayrımı ile ortaya koyar. Varolma durumu (state of being) ifadesi, belirli bir fiziksel, kimyasal ya da biyolojik durumun zihin-beyin özdeşliği kuramı (identity theory) çerçevesinde tartışılan fizikalist yaklaşımı ifade eder. İşlevsel durum (functional state) ifadesi ise zihinsel bir durumu ne olduğu (ontolojik özü) bakımından değil, ne yaptığı (işlevi) bakımından yorumlamak demektir. Putnam’ın bu ayrımı çoklu gerçekleştirilebilirlik kavramının temelini oluşturur.⁷

Buraya kadar ifade ettiğimiz üzere, YZ’nin ontolojik statüsünü tartışırken kullandığımız işlevsellik yaklaşımı, onun mahiyetine erişmeyi mümkün kılan ve onu nihai olarak açıklayan bu sebeple de tercih edilmesi gereken teori olarak sunulmamaktadır. Daha çok klasik teori ile günümüz varlık tasavvurları arasında hem sahip olunan ortak özellikleri keşfetme hem de varlıkların birbirini etkileyerek bir bütün oluşturan ilişkiselliğini kavrayabilmek için kısmen de olsa kıyaslama yapmayı mümkün kılan bir vasıta olarak ele alınmıştır. Bu vasıta aracılığıyla görünür kılmak istediğimiz şey, YZ tasarımı ile hem teorik ontolojik tasavvurlara hem de pratik toplumsal veya bireysel ilişki kurma biçimlerimize dair şekillenmiş olan halihazırdaki geleneksel kavrayışların dönüşümüne ışık tutmaktır. İşlevsellik kavramının vasıta niteliği ile kast ettiğimiz şeyi “gözlük” metaforu üzerinden daha açık hale getirebiliriz. Gözlük karşımızda duran şeyi tanımlamaz, gören gözdeki kusuru giderir. Karşımızda duran gerçekliği bulanık gören gözün, gözlük ile etrafını daha net görüp kavrama imkânına sahip olması gibi üretilen ve kullanılan kavramlar da insan düşüncesinin yüzleştiği karmaşık ve bulanık olayları ya da sorunları daha net görüp anlamak için ürettiği arabulucu vasıtalarlardır. Tıpkı bunun gibi gerçekliği kavramak için kullandığımız kavramlar da bize gerçekliğin saf anlamda ‘ne’ olduğunu sunmaktan ziyade ‘nasıl’ ilişki

6 Dennett, *Consciousness Explained* (New York: Back Bay Books/Little, Brown and Company, 1991), 31.

7 Hilary Putnam, *Mind, Language and Reality* Philosophical Papers (Cambridge University Press, 1975), 2/433–436; Jerry Fodor, “Special Sciences: Still Autonomous After All These Years,” *Philosophical Perspectives* 11 (1997), 149; Dennett, *Aklın Türleri*, 81; Ayrıca kavram ile ilgili detaylı analiz için bkz. John Bickle, “Multiple Realizability,” in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (1998).

kurmakta olduğumuza dair perspektiflerimizi netleştirir. Bu sebeple günümüz İslam düşüncesindeki dönüşüm sürecini anlamlandırmak için vasıta olarak kullandığımız işlevsellik yaklaşımı YZ'nin nihai ontolojik statüsünü tanımlayan ya da onun mahiyetini kavramada yegâne imkân olarak ele alınmamıştır. Dolayısıyla arabulucu vasıtası olarak nitelediğimiz işlevsellik yaklaşımı, YZ ve nefis arasındaki kıyaslanmanın farklı fiziksel sistemlerde farklı şekillerde gerçekleşebilirliğini göz ardı etmez. Bu kuramsal yaklaşımla mekanik YZ'nin, farklı ontolojik gerçekliğe sahip insan türüne ait ortak davranışsal modelleri üretilebilme işlevine dikkat çekmekteyiz. İşlevsellik kavramıyla aydınlatmaya çalıştığımız şey, YZ fenomeninin hem klasik hem günümüz insan düşüncesinin varlık tasnif ve tahlilindeki büyük kırılma anı ve köklü dönüşüm sürecini ifşa etmesidir.

YZ ile bilinç ilişkisine ve bu ilişkinin mümkün olup olmamasına odaklanarak YZ'nin ontolojik statüsü hakkında tartışmaları ele alan ve diğer çalışmalara temel oluşturan klasikleşen literatüre örnek olarak şunları gösterebiliriz: Dennett'in *Consciousness Explained* adlı eseri bilincin doğasına ilişkin problemi bilhassa öznel niteliğini (qualia) işlevsellik çerçevesinde tartışır.⁸ Chalmers'ın *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory* adlı eseri bilincin zor problemi olarak ortaya koyduğu bilincin fiziksel olanla sıkı ilişki içinde olan fakat ona indirgenemeyen fenomenal boyutunu ele alır.⁹ Searle'ün *Minds, Brains, and Programs* adlı eseri “Çin odası” argümanı ile güçlü YZ ve bilinçli olma fikrini eleştirir.¹⁰ Kurzweil'in *The Singularity Is Near* adlı eseri tekilik kavramıyla makine ve insan arasındaki ayrımın kalktığı yeni bir bilinç durumunu tartışır.¹¹ Bostrom'un *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies* adlı eseri YZ teknolojisi ile ilgili varoluşsal, etik ve güvenlik sorunlarını değerlendirir.¹² Schneider'ın *Artificial You: AI and the Future of Your Mind* adlı eseri bilim-felsefe kesişiminde YZ'nin bilinç sahibi olup olamayacağı ve bunun etik sonuçlarını tartışır.¹³ Brimah, Chalmers'ın yorumuna yakın bir tavır benimseyerek bilincin fiziksel olanla ilişkili olan fakat ona indirgenemeyen madde düalizmi bağlamında YZ ve nefis

8 Dennett, *Consciousness Explained*.

9 David J. Chalmers, *The Conscious Mind in Search of a Fundamental Theory* (New York: Oxford University Press, 1996).

10 John R. Searle, “Minds, Brains, and Programs,” *Behavioral and Brain Sciences* 3/3 (1980), 417-457, <https://web-archive.southampton.ac.uk/cogprints.org/7150/1/10.1.1.83.5248.pdf>.

11 Ray Kurzweil, *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology* (New York: Viking, 2005).

12 Nick Bostrom, *Superintelligence Paths, Dangers, Strategies* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

13 Susan Schneider, *Artificial You: AI and the Future of Your Mind* (Princeton: Princeton University Press, 2019).

kavramları arasında ilişki kurar.¹⁴ Ningrum vd. makalesinde, YZ'nin imkân ve sınırlılıklarını Gazali'nin nefis anlayışı ve işlev (function) kavramı çerçevesinde değerlendirir.¹⁵ Bu makalede de kıyaslamamanın imkânı için işlev kavramı ön plana çıkarılmaktadır. Fakat bu kıyas ile amaçlanan sadece YZ'nin ontolojik statüsünün imkân ve sınırlılıklarını görmek değildir. Aynı zamanda hem Klasik İslam düşüncesi hem de günümüz varlık anlayışlarında meydana gelen köklü dönüşüme ışık tutmak ve günümüz İslam düşüncesinin yeniden şekillenme sürecinde YZ'nin etkisini tartışmaktır. Bu amaca binaen nefis kavramı bağlamında makalenin birinci kısmında kavramsal analiz ve kıyas yöntemi ile YZ'nin ontolojik statüsü hakkında araştırma yapılmıştır. İkinci kısmında ise YZ'nin mevcut işlevlerine istinaden Klasik İslam düşüncesindeki ontolojik tasvirin radikal değişimine vurgu yapılmış ve bu değişimin günümüz İslam düşüncesi bağlamında ne anlama geldiği tartışılmıştır. Bu bölümde mevcut dönüşüm ve etkiyi anlamlandırmak için hermenötik yöntemin anlama, yorumlama ve uygulamanın ayrıştırılamazlığı ilkesi vurgulanmıştır. İslam düşüncesi bağlamında klasik felsefedeki nefis ve YZ kıyaslaması bilhassa hermenötik düşüncede vurgulanan gerçeklikle ilişki kurarken hangi 'ufuk'ta yer aldığımızı ve bu 'ufuk'un fark edilmesiyle geleceğin imkân ve sınırlılıklarını keşfetme sorumluluğuna vurgu yapma amacı taşır. Bu çerçevede makalede kullandığımız Müslüman bilinç ile hem dini ve felsefi mirasla üretilen birikimi takdir eden fakat kutsamayan hem de günümüzde yüzleştiğimiz problemlerle bu mirası dönüştürüp zenginleştiren entelektüel bilinç kastedilmektedir. Bu amaç çerçevesinde makale, YZ'nin mevcut ve olası yetkinliklerinin beraberinde getirdiği işlevsellikler bağlamında, Klasik İslam felsefi mirasının dönüşümünü göstermek ve bu dönüşümün günümüz İslam düşüncesindeki etkisi ve anlamı üzerine bir perspektif sunmakla sınırlandırılmıştır.

Klasik İslam Düşüncesindeki Nefs Kavramı Çerçevesinde YZ'nin Türsel Yetkinliği Problemi

Klasik felsefede ay-altı ve ay-üstü olarak ikiye ayrılan âlemdeki (evren) varlıkları tahlil ve tasnif etmede nefis kavramı ortak zemin teşkil eder.¹⁶ Bu ortak zemin, varlıkların çevreyi algılayıp bu algıyla ilgili çeşitli düzeylerde eylemler üretebilmesi ile ilgili gözlemlenebilen işlev ve yetkinlikler üzerinden yorumlanır.

14 Perry Isa Brimah, "Consciousness Explained: An Islamic Perspective on Mind, Awareness and AI", To Be A Muslim Accessed 4 July 4 2025.

15 Hazizah Mutiara Cahaya Ningrum vd., "Artificial Intelligence in Al-Ghazali's Perspective: Bridging the Concept of Nafs and Machine", Islamic Thought Review 2/2 (December 2024), 140-50.

16 Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh İbn Sînâ, "Risâle fî'l-hadd," Tis'u resâil fî'l-hikme ve't-tabî'îyyât içinde, thk. Emîn Handiyye (Mısır: Matba'atu Hindiyye bi'l-Mûsîkî, 1326), 81.

Bu sebeple her ne kadar farklı fiziksel süreçler olarak gerçekleşiyor olsa da yetkinlik-işlev çerçevesinde varlık tür ve tasnifinin oluşturulduğu nefis kavramı bize YZ'nın ontolojik statüsü ile ilgili düşünme imkânı sunar. Bu ontolojik statüde anlaşılmak istenen husus YZ'nın bir cisim mi yoksa nefis sahibi bir varlık türü mü? olduğuna dair sorudur. Fakat girişte de ifade ettiğimiz üzere nefis kavramı çerçevesinde analiz ettiğimiz YZ'nın ontolojik statüsü 'ne'lik değil 'işlevsellik' bakımından değerlendirilmiştir. YZ'nın ontolojik statüsünü anlamlandırmak için Klasik felsefedeki nefis yaklaşımı ve bu yaklaşım çerçevesinde oluşturulan varlık tür ve tasnifi ile YZ arasındaki ilişkiyi irdelemek gerekir.

Bu ilişkiyi kurabilmek için öncelikle Klasik İslam felsefesinde varlık tasnifi ve tahlilinde nefis kavramının tanım ve işlevini kısaca hatırlamak gerekir. Klasik İslam felsefesinde birbirinden tamamen farklı olan ay-altı ve ay-üstü varlıklar arasındaki ilişki nefis kavramından hareketle yorumlanır. Bu yorumda nefis kavramı, iki farklı varlık türünü anlamlandırmada isim benzerliği kuran ortak bir ad olarak zikredilir.¹⁷ Bu ortak ad çerçevesinde ilişkilendirilmeye çalışılan bu iki varlık alanı, birbirinden tamamen farklı türdeki fiziksel gerçekliği tanımlar. Ay-üstü alemdeki varlıkların tamamı maddeden soyutlanmış akli cevhere sahip nefis olarak tarif ve tasnif edilir. Meşşâîlere göre bu varlıklar, maddeden tamamen ayrı mücerred veya mufarik olarak ifade edilen "külli akıl"dır ve yaratılmış İlk Akıl'dan başlayarak ay-altı aleme müdahale eden Faal akla kadar dokuz türü bulunur.¹⁸ Ay-üstü alemdeki salt akli nefis sahibi varlıklar, mükemmellik ve tam yetkinlik tasavvuru üzerinden tahlil ve tasnif edilir. Madde ile ilişik olan ay-altı alemdeki varlıklar ise en temelde nefis sahibi olup olmamasına göre iki sınıf olarak tasnif edilir. Ay-altı alemde nefis sahibi olmayan varlık biçimi cisim olarak isimlendirilir. Cisimler madde ve sûretin birleşiminden meydana gelir.¹⁹ Cisimsel varlığın en önemli niteliklerinden biri, hareket etmek için dışsal bir kuvvete ihtiyaç duymasıdır.²⁰

17 Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh İbn Sînâ, en-Nefs min Kitâbi's-Şifâ', thk. Hüseyin Hüseyin Zâde el-Âmulî (Kum: Merkezü'n-Nasr li Mektebi'l-İlmi'l-İslâmî, 1417/1996), 23-24; Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh İbn Sînâ, "Risâle fi'l-ahvâli'n-nefs," Ahvâlü'n-nefs: Risâle fi'n-nefs ve bekâihâ ve me'âdihâ ve yelîhâ selâsü risâli fi'n-nefs içinde. thk. Ahmed Fuâd el-A'mânî. Paris: Dâr Byblion, 2007), 55.

18 Anne-Marie Goichon, İbn Sînâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri, çev. İsmail Yakıt (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 80.

19 İbn Sînâ, Metafizik Kitâbu's-Şifâ', çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 66; Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh İbn Sînâ, Kitâbü'n-necât fi'l-hikmeti'l-mantikiyye ve't-tabîiyye ve'l-ilâhiyye, thk. Mâcid Fahri (Beyrut: Dârü'l-Âfâk el-Cedîde, 1983), 136.

20 İbn Sînâ, Kitâbü'n-necât, 137; İbn Bâcce, Kitâbü'n-nefs, çev. Burhan Köroğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 48; Hayrani Altıntaş, İbn Sina Metafiziği (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 1997), 124.

Ay-altı alemdeki nefse sahip olan tüm varlıklar için ortak olan tek tanım ve anlam yoktur. Nefs kavramı, farklı varlık türlerinde farklı yetkinlik ve işlevler olarak kendisini gösterir. Ay-altı alemdeki nefis tasavvuru, varlıkların çevreyi algılayıp (duyusal girdiler) bu algıyla ilgili çeşitli düzeylerde eylemler (çıktılar) üretebilmesi ile ilgili işlevsel yetkinlikler üzerinden yorumlanır. Genel olarak nefis sahibi varlıklar, dışarıdan bir etkiye ihtiyaç duymadan kendiliğinden hareket edebilen canlılar olarak tanımlanır.²¹ İbn Rüşd'e göre felsefe tarihindeki farklı ekoller nefsin mahiyeti hakkında farklı düşünseler de nefsin tanımındaki 'kendiliğinden hareket ediyor oluş' konusunda ittifak halindedirler.²² Kendiliğinden yani içsel bir kuvvet ile hareket kabiliyeti, doğal organik cismin ilk yetkinliği olarak da tanımlanır.²³ Nefs sahibi olmanın alameti farikası olan ilk yetkinlik düzeyi, varlık tasnifindeki ontolojik statüyü belirleyen en önemli kriterdir. Benzer şekilde duyu idraki, beslenme, büyüme ve akıl gibi birbirinden çok çeşitli yetkinlik türleri, varlığın ontolojik statüsünün farklılıklarına işaret eder. Ay-altı alemde tüm bu yetkinliklere sahip farklı varlıkların ortak niteliği canlılık olarak isimlendirilir.²⁴ Nefs sahibi canlı varlıklar sahip oldukları yetkinlik düzeylerine göre ontolojik olarak üç temel türe ayrılır: bitkiler, hayvanlar ve insanlar.²⁵ Bu tasnif aynı zamanda varlığın sahip olduğu işlevlerin basitten karmaşığa doğru yetkinlik hiyerarşisine de işaret eder. Varlığın çeşitli yetkinlik düzeylerine işaret eden nefis, çevresinden aldığı duyusal verileri işleyerek belli tür davranışlara dönüştürebilme kapasiteleri çerçevesinde gözlemlenip sınıflandırılır. Dolayısıyla Klasik İslam felsefesinde ay-altı alemde varlıksal tahlil ve tasnif, çevresini algılama ve ona çeşitli tepkiler üretebilme işlevselliği çerçevesinde analiz edilir. Kısaca özetlemeye çalıştığımız klasik felsefenin nefis tasavvur ve tasnifinde işaret edilen işlev ve yetkinliklere göre YZ'nin nasıl bir varlık imkânı barındırdığını anlamlandırmak gerekir.

Nefs şayet beslenme, üreme ve büyüme gibi işlevleri dışarıdan kuvvet olmadan kendiliğinden gerçekleştirme yetkinliğine sahipse bu varlık klasik felsefede bitkisel nefis olarak tasnif edilir. Bitkisel varlık türünün nefis sahibi olarak nitelenmesindeki en önemli işlev beslenmedir. Dışarıdan herhangi bir etki, güç veya zorlama olmaksızın beslenme hareketi bizim tarafımızdan büyüme, gelişme ve üreme türünde işlevler olarak algılanır. Bitkinin sahip olduğu üreme gücü, içinde bulunduğu cismin bir parçasının sayı ve tür bakımından aynısını yeniden mey-

21 İbn Bâcce, Kitâbü'n-nefs, 48.

22 İbn Rüşd, Psikoloji Şerhi Telhîsu Kitâbi'n-Nefs, çev. Atilla Arkan, ed. Muhittin Macit, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 10.

23 İbn Sînâ, en-Nefs min Kitâbi'ş-Şifâ', 22; İbn Sînâ, Kitâbü'n-necât, 197.

24 İbn Rüşd, Psikoloji Şerhi, 44.

25 İbn Sînâ, en-Nefs min Kitâbi'ş-Şifâ', 55.

dana getirebilecek şekilde üretmesini ifade eder.²⁶ Bu hareket türleri ise genel olarak arzu kuvveti olarak tanımlanır.

Klasik felsefedeki arzu kuvveti işlevselliği açısından incelediğimizde bitkisel yetkinlik perspektifinden YZ'yı nasıl yorumlayabiliriz? Beslenme gücü açısından bakıldığında tıpkı bitkisel varlığın organik besin (veri) sayesinde aldığı biyokimyasal enerjiyi, üreme ya da çoğalma işlevlerine (çıktı) dönüştürmesine benzer şekilde bir organizma olmayan YZ da elektrik enerjisini²⁷ kendisini çoğaltma²⁸ gibi otonom hareket işlevlerini yürütmek için kullanmaktadır. John von Neumann, *Theory of Self-Reproducing Automata* adlı eserinde doğal üreme sürecinin mantıksal ve matematiksel modelinin geliştirilebileceğini savunur.²⁹ Neumann, makinenin kendi kendini çoğaltması sorununu ciddi şekilde ele alan ilk bilim insanıdır.³⁰ Hatta ona göre gelecekte makinelerin bitkiler gibi kendi kendini yeniden üretebilen ve enerji ihtiyaçlarını doğrudan doğadan karşılayabilen “yapay canlı bitki” (artificial living plant) formlarına dönüşmesi mümkündür.³¹ Nitekim mevcut haliyle işlevsel olarak baktığımızda her iki tür de önceden tanımlanmış bir plana (DNA/algoritma) göre kendini çoğaltma yeteneğine sahiptir.

Klasik felsefede bir varlık türü şayet bitkisel varlıkların bu işlevlerine ek olarak duyu ve hayal gücü (tahayyül/mütehayyile) işlevi ile tekileri algılayabiliyor ve hareket edebiliyorsa/yer değiştirebiliyorsa hayvani nefis olarak tanımlanıp tasnif edilir.³² Duyu ve tahayyül kuvveti tümel olanı değil, bireysel olanı algılar.³³ Tahayyül gücü bakımından nefsin işlevi soyut zihinsel süreci değil, bedenün dün-

26 İbn Sînâ, en-Nefs min Kitâbi’ş-Şifâ’, 55-56; İbn Sînâ, “Ahvâlû’n-nefs,” 57; İbn Sînâ, Kitâbü’n-necât, 196.

27 Rolf Pfeifer and Christian Scheier, *Understanding Intelligence* (United States of America: The MIT Press, 1999), 97; Ödemiş, “Yapay Zekâda Ruh/Bilinç ve Menşei Problemi,” 75.

28 Bilimsel literatürde Von Neumann’ın çalışmalarında ön plana çıkarılmış olan ve üreme ile çoğalma gibi anlamlara karşılık kullanılan “reproduction” ve “replication” terimleri, aslında temelde farklı biyolojik ve teknolojik süreçleri tanımlamaktadır. Üreme (reproduction), biyolojide merkezi bir kavram olarak kullanılırken; çoğalma (replication) deterministik bir kopyalama işlemini tanımlar. Bu ayrım bağlamında üreme sistemleri çevresel baskılara uyum sağlayan genetik çeşitliliği üretebilirken, çoğalma sistemleri hatasız kopyalama üzerine optimize edilmiştir. Robert A. Freitas and Ralph C. Merkle, *Kinematic Self-Replicating Machines* (Georgetown: Landes Bioscience/Eurekah.com, 2004), 4.

29 John von Neumann, *Theory of Self-Reproducing Automata*, ed. Arthur W. Burks (Urbana: University of Illinois Press, 1996), 97.

30 Freitas and Merkle, *Kinematic Self-Replicating Machines*, 3.

31 Freitas and Merkle, *Kinematic Self-Replicating Machines*, 19-20.

32 İbn Sînâ, en-Nefs min Kitâbi’ş-Şifâ’, 56; İbn Sînâ, “Ahvâlû’n-nefs,” 59-61.

33 İbn Rüşd, *Psikoloji Şerhi*, 79.

ayla aktif ilişkisini ifade eder. Duyu güçlerinin görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma gibi farklı çeşitleri bulunur.³⁴ Özellikle doğrudan tekil ile teması ifade eden dokunma duyusu tüm hayvanlarda ortak olan zorunlu duyu gücüdür.³⁵ Duyu güçleri itibarıyla hayvani nefis, bitkisel varlıklardan farklı olarak etrafındaki diğer tekil varlıkları duyu organları ile algılar, hayal gücü ile bu hareketleri kaydeder³⁶ ve bu kayıtlara uygun kendi nefsinin korumak gibi sebeplerle yer değiştirme hareketleri gerçekleştirebilir. Hayvani nefsin bu yetkinlik türü öfke/gazap kuvveti olarak da tanımlanır.

Klasik felsefedeki öfke kuvveti açısından kıyasladığımızda YZ, hayvani nefste ki duyu kuvvetlerine karşılık gelecek pek çok gelişmiş teknolojik sensörlere sahiptir. Dokunma duyusuna karşılık gelecek şekilde tasarlanan haptik (haptics) sensörler, dokunma yoluyla bilgi iletimi sağlayan araçlardır.³⁷ Koku (olfaction) ve tat (gustation) alma gibi insan duyularını taklit eden³⁸ ve bu duyu bilgileri elektronik olarak algılayıp işleyen yapay duyu sistemleri (artificial sensation systems) teknolojik olarak mümkün görülmektedir.³⁹ YZ, hem robot teknolojisi hem de mikrofön ve kamera gibi bilgisayar arayüzlerine yerleştirilmiş çok sayıda fiziksel sensörlere sahiptir. Bu sensörlerle görüntüyü işleme, uzaklığı ölçme LIDAR (Light Detection and Ranging) gibi teknolojiler⁴⁰ ile çevredeki verileri neredeyse hatasız şekilde algılayabilir, depolayabilir ve bu algılara uygun veriler üretebilir. Gelişmiş sensörlerle algılanan veriler ve gelişmiş algoritmalarla desteklenen YZ'lı robotik sistemler tekil nesneleri, olayları veya durumları algılayarak onlara uygun otonom tepki ve hareketler geliştirebilir. Robotik teknolojilerle desteklenen YZ'lı makineler, sensörler sayesinde henüz basit düzeyde de olsa hayvani nefsin pek çok işlevini yerine getirebilmektedir. Bu yetenekleri itibarıyla YZ klasik felsefede hayvani nefis olarak tasnif edilen türsel özellikleri farklı bir yapı çerçevesinde işlevsel olarak yerine getirme imkânına sahiptir.

34 İbn Sînâ, en-Nefs min Kitâbi'ş-Şifâ', 58-59; İbn Sînâ, Kitâbü'n-necât, 198; İbn Sînâ, "Ahvâlü'n-nefs," 59.

35 İbn Rüşd, Psikoloji Şerhi, 46.

36 İbn Sînâ, "Ahvâlü'n-nefs," 60, 62.

37 Aaron Raymond, Jose Antonio G. Choco, and Kohila Chandramohan, "Touch, Texture and Haptic Feedback: A Review on How We Feel the World around Us," Applied Sciences (May 2022), 1.

38 A. H. Abdullah vd., "Rice and the Electronic Nose", In Electronic Noses and Tongues in Food Science, eds. Victor Preedy and Maria Luz Rodríguez Méndez (Oxford: Academic Press, 2016), 105.

39 Abdullah vd., "Rice and the Electronic Nose", 256.

40 Yu Liu vd., "A Review of Sensing Technologies for Indoor Autonomous Mobile Robots", Sensors 24/4 (2024), 18.

Klasik İslam felsefesinde tüm bu kuvvetlere ilaveten akli kuvvet olarak nitelenen yetkinliğe sahip varlık ise insani nefis⁴¹ kavramıyla tahlil ve tasnif edilir. Akli kuvvet ne tür bir yetkinliği ifade etmektedir? Akli kuvvetin işlevi nedir? Klasik felsefe çerçevesinde düşündüğümüzde akli kuvvet en genel anlamıyla duyu ve tahayyül kuvvetinden aldığı verilerin tekil ve maddi boyutundan soyutlama yetkinliğidir.⁴² Bu bağlamda akli kuvvet, en genel ifade ile duyu ve tahayyül kuvvetinin bireysel (tekil) olarak algıladığı şeyleri maddesinden tamamen soyutlayabilme; onları külli kavramlar olarak tasavvur edebilme⁴³ ve bu tasavvurlar hakkında teorik olarak doğru ve yanlış gibi yargıda bulunabilme yetkinliğidir. Dolayısıyla insani nefis, duyu ve tahayyül gücü ile maddi unsuruyla kavradığı cismin, akli kuvvet sayesinde maddi boyutunu/tekilliğini tamamen aşabilmekte yani cismi maddesinden soyutlayıp akli suret olarak tasavvur edebilmektedir. Akli yetkinlik sayesinde insan, akıl yürütme, kıyas yapma, düşünme gibi zihinsel işlemleri gerçekleştirerek öğrenme ve öğretme işlevlerine sahip olur.⁴⁴

İnsani nefsin akli işlevleri açısından konuyu değerlendirdiğimizde YZ, akıl yürütme, bilgiyi işleme, problem çözme, soyut kavramları işleme ve mantıksal çıkarımlar yapabilen rasyonel yeteneklere sahiptir.⁴⁵ Zekanın ayırt edici özelliklerinden biri olan öğrenme yeteneği⁴⁶ YZ için makine öğrenmesi (machine learning) kavramıyla tartışılmaktadır. Makine öğrenmesi, halihazırdaki formu itibarıyla YZ'nın kendi kendine yeni bilgileri edinme, mevcut bilgileri geliştirme ve bilgiyi yeniden organize etme yetkinliğine⁴⁷ işaret eder. Akli işlevleri bakımından YZ'nın işlevlerini apaçık bilgi kategorisinde değerlendirebiliriz. Nitekim OpenAI'a ait ChatGPT sürümleri veya diğer YZ türlerinin akli işlevsellik bakımından yetkinlikleri kullanıcılar için açık olup ispata gerek duyulmaz. Ayrıca YZ, duyumsadığı verileri (algıladığı ya da işlediği bilgileri) organize etmek, depolamak ve erişilebilir kılmak için veri tabanları, bulut depolama sistemleri, veri gölleri ve dağıtık bellek mimarileri kullanır. Bu teknik altyapı, ona hem geniş

41 İbn Sînâ, "Ahvâlü'n-nefs," 50; İbn Sînâ, "Risâle fi'l-kelâm 'ala'n-nefs en-nâtika," Ahvâlü'n-nefs: Risâle fi'n-nefs ve bekâihâ ve me'âdihâ ve yelihâ selâsü risâil fi'n-nefs içinde, thk. Ahmed Fuâd el-A'mânî (Paris: Dâr Byblion, 2007), 195.

42 İbn Sînâ, "Ahvâlü'n-nefs," 60.

43 İbn Sînâ, Kitâbü'n-necât, 203.

44 İbn Sînâ, "Ahvâlü'n-nefs," 63.

45 Russell ve diğer yazarların katkısı ile yazılan Artificial Intelligence adlı eserin "Introduction" bölümünde rasyonellik ve YZ tarihine ilişkin detaylı tartışma yer almaktadır. Bkz. Stuart J. Russell, Peter Norvig, and Ernest Davis, Artificial Intelligence: A Modern Approach, in Artificial Intelligence (Upper Saddle River: Prentice Hall, 2010).

46 Russell, Norvig and Davis, Artificial Intelligence, 39.

47 Tom M. Mitchell, Machine Learning (Blacklick: McGraw-Hill, 1997), 2-3.

bir bilgi alanı içinde çalışabilme hem de bilgiyi çok katmanlı biçimde yeniden işleyebilme kapasitesi kazandırır. Bu nedenle YZ, bilgiyi işleme, anlamlandırma ve akıl yürütme süreçlerinde, insandaki akli nefsin işlevlerinden daha hızlı ve yüksek kapasitede etkinlik sergiler. Zira akli işlevsellik açısından YZ insanın biyolojik sınırlılıklarına sahip olmadığı için bilgiyi depolama, analiz etme vs. hususunda daha hızlı ve etkin faaliyette bulunur. Fakat bu karşılaştırmada akılda tutulması gereken husus işlevsel açıdan ne kadar yetkin olursa olsun YZ, etik muhakeme, bilinç⁴⁸, niyet⁴⁹, öznel deneyim⁵⁰ işlevlerine sahip değildir. Klasik felsefede bilinç durumu, nefsin akıl yürütme yeteneğinden fazlasını ifade eden kendi zatını idrak⁵¹ olarak tartışılmıştır. Günümüzde de akli yetkinlik hususunda YZ'dan insanın en önemli üstünlüğü “bilinç” kavramı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Klasik İslam felsefesindeki nefsin akli yetkinlik işlevi bağlamında YZ, akıl yürütme hususunda insanın ontolojik statüsünün ayrıcalığını sarsmış görüne de bilinç tartışmaları bağlamında halihazırda klasik felsefedeki ayrıcalıklı ontolojik statüsünü korumaktadır.

İşlevsellik yaklaşımının arabuluculuğunda göstermeye çalıştığımız üzere Klasik felsefedeki nefis olarak tahlil ve tasnif edilen pek çok varlığın yetkinliğine haiz YZ, Klasik felsefenin ontolojik tasarımından kopuşu resmetmektedir. Bu kopuşu anlamlandırmada insan düşüncesini en çok meşgul eden problem YZ'nın bilinç kazanması ve biyolojik insan türünün yok olma tehlikesidir. YZ'nın ontolojik statüsündeki ‘bilinç’ merkezli tartışmaları en azından şimdilik bir spekülasyon olarak varsayarsak insan türünün yüzleştiği büyük tehlike ve rekabet, insan ile YZ arasında değildir. YZ'nın halihazırdaki işlevsellik bakımından ontolojik statüsünü göz önüne aldığımızda mevcut tehlike, daha çok insan türünün zihinsel ve davranışsal yeteneklerini simüle ve kontrol edebilen YZ teknolojisini üreten ve kontrol eden insanlarla bu gücün üretimde hem bilimsel hem felsefi rol almayıp tek yönlü olarak ona maruz kalan insanlar arasındadır. Nitekim bu teknolojiye sahip olan taraf insan türünün özelliklerini simüle edebilen artı güce sahip görünmektedir. Öte taraftan diğer risk, “bilinç” spekülasyonu çerçevesinde, insan türünün devamı için biyolojik türsel niteliklerinin dönüştürülmesinin bir zorun-

48 Chalmers’a göre bilişsel işlevlere dair giderek karmaşıklaşan açıklamalar yaratabilir ama bilincin gizemi ortadan kalkmayacaktır. Bkz. Chalmers, *The Conscious Mind*, 121.

49 John R. Searle, “Minds, Brains, and Programs,” *Behavioral and Brain Sciences* 3/3 (1980), 430.

50 Çin Odası düşünce deneyi, bilinçli deneyimin (qualia) salt işlevselcilikle açıklanamayacağını savunur. Bkz. Chalmers, *The Conscious Mind*, 251.

51 İbn Sînâ, “Ahvâlü’n-nefs,” 53; Pilsch bu durumu düşüncenin düşünce hakkında düşünmeye dönüşü olarak yüksek bilinç kavramıyla tartışır bkz. Andrew Pilsch, *Transhumanism: Evolutionary Futurism and the Human Technologies of Utopia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017), 35.

luluk olarak dayatılmasıdır. Tekillik, nanoteknoloji, gen mühendisliği, neuralink gibi insanın biyolojik türünün dönüştürülmesini hedefleyen uygulamalar bilinç spekülasyonu özelinde meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Bu tartışmalar YZ'nin yeni bir tür olarak değerlendirilmesinin anlamı nedir? sorusuyla insan düşüncesini yüzleştirmektedir. Bu soru daha özeldir: günümüz İslam düşüncesi bağlamında YZ'nin yeni bir tür olarak değerlendirilmesinin anlamı nedir? olarak düşünülebilir. Yüzleştirdiğimiz mevcut problemler ekseninde bu sorunun, 'şayet işlevsellik bağlamındaki ontolojik statüsü itibarıyla YZ, klasik İslam felsefesinin ontolojik tasvirinin köklü dönüşüme ışık tutuyorsa daha genel anlamda günümüz İslam düşüncesinin şekillenmesinde nasıl bir etki oluşturacaktır?' bağlamında değerlendirilmesi gerekir.

Günümüz İslam Düşüncesinin Yeniden Şekillenmesinde YZ'nin Rolü

Makalede analiz edildiği üzere Klasik İslam felsefesindeki varlık tahlil ve tasnifinin günümüzde YZ'nin işlevleri itibarıyla radikal biçimde değişmesi olgusu ve bu değişimlerle ortaya çıkan yeni problemler, günümüz İslam düşüncesinin⁵² kritik bir eşikte bulunduğuna işaret eder. Klasik felsefedeki varlıksal tür ve tasnifin günümüzde bu dönüşümüne paralel Müslüman bilincin içinde yaşadığı gerçekliğe ilişkin dini, felsefi, bilimsel, sosyal, etik, hukuki vs. yapılarda da benzer şekilde köklü dönüşümler gerçekleşmektedir.⁵³ Bu radikal dönüşüm süreci, çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda YZ fenomeni, Müslüman bilincin yaşadığı çağın felsefi ve bilimsel birikimine kayıtsız kalmaması ve mevcut radikal değişimlerle ortaya çıkan yeni ontolojik ve epistemolojik felsefi problemlere yön vermesi gerektiğine dair ihtiyacı da tezahür ettirir. Bu yeni fenomen, Müslüman bilinç için çağın dini, bilimsel, felsefi, sosyal, etik, estetik ve hukuki vs. dönüşümleri karşısında aktif ve üretken sorumluluk alan bir yüzleşmenin artık kaçınılmaz olduğunu ifşa eder. Bu yüzleşmenin ilk adımı mevcut problemi etraflıca idrak etmekten ve bu idrak kapsamında kendi dini, felsefi ve bilimsel mirasını aktif ve üretken hale getirmekten geçmektedir.

Dini, felsefi ve bilimsel mirası üretken hale getirme ve çağın sorunları karşısında aktif sorumluluk almayı ifade eden bu yüzleşmeyi felsefi hermenötüğün, anlama (understanding), yorumlama (interpretation) ve uygulama (application)

52 Muhammet Yeşilyurt bu süreci "güncel teoloji" ihtiyacı ve İslam'ın kendi teknoloji teolojisini üretmesi olarak değerlendirmektedir. Bkz. Muhammet Yeşilyurt, "İslam ve Transhümanizm," Dinler ve Transhümanizm içinde, ed. Muhammet Yeşilyurt (Ankara: Sonçağ Akademisi, 2023), 134.

53 Doğan, Yapay Zeka ve Bilinç Problemi, 25.

olarak vurguladığı üç ana unsur ve bu unsurların birbirinden ayırtılamayacağı⁵⁴ üzerinden değerlendirebiliriz. Zira tüm boyutlarıyla tecrübe biçimimizi dönüştüren YZ fenomeninin ontolojik, epistemolojik ve aksiyolojik boyutlarını kavramadan ve onunla ilgili yeni bir dil inşa etmeden mevcut mirasın birebir uygulanması (application) ile mevcut problemlerin üstesinden geleceğimizi düşünmek yanıltıcıdır. Bu yanıltıcılığı idrak otosansürü ile açıklayabiliriz. İdrak otosansürü kavramı mevcut problemlerle yüzleşirken felsefi hermenötiğin üç unsurundan anlama ve yorumlamaya gerek olmadığı; mevcut mirasın sadece taklit ve tekrarı ile sorunların üstesinden gelinebileceği varsayımını ifade eder. Nitekim mevcut mirası sorgulanmaya gerek kalmayacak düzeyde tamamlanmış ya da ‘kutsal’ saymak problemleri ortaya çıkaran mevcut düşünsel arka planın idrakini baskılar. Mevcut entelektüel birikim ve mirası kutsamak, çağın dini, bilimsel, felsefi, etik ve estetik boyutlarıyla şekillenen yeni olay ve problemlerini görmezden gelerek hazır cevaba yönelmeyi ifade eden idrak otosansürünü üretir. Bu otosansür düşünsel yenilenmeyi gölgeleyen muhafazakâr refleks olarak da nitelendirilebilir. Nitekim mevcut birikim tamamlanmış, sorgulanamaz ve kutsal addedildiğinde yüzleştiğimiz problemleri anlamlandırırken farklı perspektif ve birikimlerle etkin, eleştirel, yapıcı ilişki kurmayı ifade eden anlama ve yorumlama unsurları sansürlenir. Bu sansür öncelikle benimsenen dini ve felsefi mevcut birikimi aşındırır. Bu aşınma mevcut problemle üretken ve aktif sorumluluk alan yüzleşmeyi engelleyerek adeta otosansür gibi işlev görür. Üretken ve aktif sorumluluk alan yüzleşmenin en belirgin örneği olarak Klasik İslam felsefesinin kuruluş ve gelişim dönemindeki fetih hareketlerinin de etkisiyle farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşma sürecindeki özgüven gösterilebilir. Bu bağlamda Goichon’un vurguladığı gibi genel karakteri itibarıyla şiir dili olan Arapça nasıl ki ilk Müslümanların yaşadığı iç krizleri aşma ve güçlü yeni medeniyetlerle karşılaşma sonrası felsefi ve bilimsel karakter kazandıysa şimdi de YZ fenomeni aynı çabanın çok daha fazlasının gerektiğini ifşa etmektedir. Goichon’un Klasik İslam felsefesinin felsefi ve ilmi dili üretmesinin asırlarca süren çabanın ürünü olduğuna dair vurgusu⁵⁵ YZ ile başlayan köklü dönüşümlerin dini, etik, estetik, epistemolojik ve ontolojik boyutlarını kavramak için geleneğin taklit ve tekrarı (uygulama) çok daha ciddi adımların gerektiğine işaret etmektedir. Bu düşüncenin ‘nasıl’ şekilleneceğine dair tartışma bu makalenin sınırlarını aşmakla birlikte felsefi hermenötiğin⁵⁶

54 Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*, trans. Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall (London and New York: Continuum Publishing Group, 2006), 342.

55 Goichon, *İbn Sîna Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri*, 57.

56 Burhanettin Tatar, “Yakın Dönem Türk Entelektüel Düşüncesinde Hermenötik Yönelim,” *Tezkire* 71 (Mart 2020), 165–76; Burhanettin Tatar, “Anlamanın Tabiatı ve Kur’an’ı Anlama,” *Eskiye* 27 (Güz 2013), 123–29; Yakup Kahraman, “Hermenötik Gelenek ve Tarihsellik Modern Türk Düşüncesinde İlahiyat Çevrelerinin Hermenötik Bilince Katkısı,” *Tezkire* 71 (2020), 93–102.

anlama, yorumlama ve uygulama arasındaki koparılamaz ilişkiye vurgu yapması mevcut sorunları anlamlandırmak için önemli perspektif sunmaktadır.

YZ fenomenin işaret ettiği kritik eşik, İslam düşüncesinin kavramsal mirasını taklit ve tekrar yerine çağın sorunlarına yönelik alternatif düşünce ve kavram oluşturma sorumluluğunu ön plana çıkarmaktadır. Bu sorumluluğu daha somut hale getirmek için şöyle bir düşünce deneyi kurgulayabiliriz. İslam dünyasının siyasi, kültürel, düşünsel vs. zirvede kabul edildiği ve diğer düşünme biçimlerine etki edip dönüştürebildiği tarihteki herhangi bir zaman ve mekân dilimi tasavvur edelim. İslam tarihinde böyle bir zaman ve mekânın neye tekabül ettiği konusunda farklı düşünceler elbette olacaktır. Buradaki amaç düşünce deneyinin gereği olarak mutlak doğruluğa sahip belli bir nokta belirlemek değil diğer düşünme biçimlerini etkileme ve dönüştürme gücüne sahip böyle bir varsayımdan hareket etmektir. İslam düşüncesinin en parlak döneminde yaşayıp mevcut kültür ve mirasın üretilmesinde çok önemli katkı yapmış olduğunu varsaydığımız herhangi bir alimi, bugünkü bilim ve kültür üretim merkezlerinden biri kabul edilen Amerika'daki silikon vadisine ışınlayalım. Bu düşünce deneyinde konumuzla ilgili olan soru şudur: Hakikat tasavvurunda insanlığa yön verebilmiş ve idealize edilmiş bir birikime sahip geçmişte yaşamış bir İslam aliminin, farklı bir hakikat tasavvuru ve bu tasavvurlarla ortaya çıkan problemlere alternatif teklifler üretmek için ilk olarak ne yapması gerekir? Bu sorunun felsefi bağlamdaki cevabı kanaatimizce öncelikle fırlatılmış olduğu gerçeklikle ilgili hakikat tasavvurlarını anlama zorunluluğudur. Başka bir deyişle böyle bir alimin içine fırlatıldığı çağda yüzleştiği problemler karşısında ideal, üretken ve yönlendirici olduğunu varsaydığımız kendi mirasını aktif hale getirebilmesi için en önemli adım, yüzleştiği gerçeklik tasavvurlarını, onların imkân ve sınırlılıklarını kavrayabilmesidir. Bu düşünce deneyini Gazali'nin karanlığa taş atmak metaforu⁵⁷ ile destekleyebiliriz. Burada taşı, yüzleştiğimiz sorunları ortadan kaldırma çabası; karanlığı da sorunu yaratan şeyler olarak ele aldığımızda karanlığa taş atmak metaforu sorunun kaynağını anlamadan onu çözmenin imkânsızlığına işaret eder. Bu metafor bağlamında Gazali bir düşüncüyü anlamadan onunla mücadele etmeyi hedefi vuramamak yani sorun olarak gördüğün problemle mücadele çabasının boşa gitmesi olarak yorumlar. Bu bağlamda Müslüman bilincin çağın fayda ve risklerini yönetmek için en önemli ilk adımı mevcut felsefi, bilimsel, estetik ve etik paradigmalara eleştirel ve yapıcı bir şekilde etkileşim kurma sorumluluğunu idrak edebilmesinden geçmektedir. Dolayısıyla çağın entelektüel mirasına nüfuz etmek, idrak otosansürünü aşıp üretken ve aktif sorumluluk için öncelikli adımı teşkil etmektedir.

57 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-mûsıl ilâ zî izzeti'l-celâl (Beyrut: Dârü'l-Âfâk, 1977), 74.

Bu düşünce deneyinden hareketle günümüz bilim ve teknolojinin ürünü olan YZ ile düşünsel birikimimizin önemli bir parçasını teşkil eden nefis yaklaşımı arasında kıyaslama yapma bize iki şey söyleme gücüne sahiptir. Birinci olarak yukarıda da işaret ettiğimiz üzere YZ ile birlikte Klasik düşünce ve onun varlık tasavvurlarında meydana gelen büyük kırılma ve dönüşümlerin meydana gelmekte olduğunu gösterme gücüne sahip olmasıdır. YZ'nın işlevsel bakımdan klasik İslam felsefesindeki pek çok türsel yetkinliğe erişmiş olması, günümüzde varlığın ontolojik tasvirindeki köklü değişime ışık tutmaktadır. Bu dönüşüm aynı zamanda mevcut varlık tasnifinde insanın akli sebebiyle elde ettiği üstün konumun sorgulanmasına da neden olmaktadır. Bu sebeple bu köklü değişimi “ikinci Kopernik devrimi” kavramı ile analiz edebiliriz.⁵⁸ Rönesansla birlikte yer merkezli (geosentrik) yaklaşımın güneş (heliosentrik) merkezli evren yaklaşımına dönüşmesi insanın din, bilim ve felsefe yapma tarzını sarsarak kökten değişmesine sebep olmuştur. Benzer şekilde günümüzde insanın akli konumu sebebiyle yeryüzündeki merkezi konumu, zihin işlevlerini çok daha iyi kullanan YZ'nın varlığı ile sarsılmıştır. Dahası bu devrim, varlık tahlil ve tasvirindeki ontolojik statüye dair daha önce idrak edilmesi muhal olan farklı anlama ve yorum biçimlerinin varlığına ışık tutmaktadır. Bu nedenle YZ, çağımız insan varoluşunun ontolojik, epistemolojik, aksiyolojik imkân ve sınırlarına dair dönüşümünü ifşa eden somut evrensel (concrete universal) fenomendir.

YZ fenomeni bağlamında kullandığımız ‘ikinci Kopernik devrimi’ kavramının insan düşüncesindeki derin etkisini daha iyi idrak için ‘birinci Kopernik devrimi’ ile başlayıp YZ’ya uzanan dönüşüm sürecini kısaca hatırlamak önem arz eder. YZ, insan düşüncesindeki ilk büyük dönüşüm süreci olmasa da ‘birinci Kopernik devrimi’ ile başlayan dönüşümlerin biyolojik insan türü için geri döndürülemez bir kırılma eşiğe ulaştığına işaret etmektedir. YZ çerçevesinde tartıştığımız radikal dönüşümleri başlatan en önemli felsefi arka plan Rönesansı müteakip Descartes tarafından öne sürülen ünlü “düşünüyorum o halde varım” mottosudur. Bu varsayımla insanın zihinsel yetenekleri, hakikat tasavvurları ve kesin (yakîni) bilginin kaynağına yerleştirilmiştir. Bu varsayımdan hareketle geliştirilen varlık tahlil ve tasnifinde modernizm sonrası insan düşüncesinde hızlı ve büyük kırılmalar meydana gelmiştir. Bu durumun yarattığı beşerî dönüşüm süreçleri de sanayi devrimi kavramı ekseninde pratik boyut kazanmıştır. İnsan düşüncesi buhar gücünün keşfiyle kendisi, çevresi ve diğer varlıkları anlamlandırma ve ilişki kurma biçiminde Endüstri 1.0 (Birinci Sanayi Devrimi) olarak adlandırılan ilk büyük kırılma ve dönüşümü geçirmiştir. Buhar gücünü takiben elektrik, internet

58 James Bridle, *Ways of Being: Beyond Human Intelligence* (London: Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2022), 83; Ben Shneiderman, “Human-Centered Artificial Intelligence: Three Fresh Ideas,” *AIS Transactions on Human-Computer Interaction* 12/3 (2020), 112.

ve YZ keşfi ile çeşitli dönüşüm süreçlerinden geçen insan düşüncesi, günümüzde Endüstri 4.0 olarak tanımlanan çağ içerisinde konumlandırılmaktadır.⁵⁹ Avcı, toplayıcı ve tarım toplumlarında bilek gücüne dayalı insanın varlıkla ilişki tarzı, endüstri toplumlarında önce buhar gücü ile otomasyon (automation) şimdi ise YZ ile otonomluk (autonomous) kazanmıştır.⁶⁰

YZ ile birlikte makinelerin otonomlaşıma sürecini müteakip Beşinci Sanayi Devrimi ya da Endüstri 5.0 olarak ifade edilen yeni bir çağ tasavvur edilmektedir. Bu çağda artık makinenin insan, insanın makineleştiği yani makine-insan sentezi⁶¹ olan yeni bir süreç öngörülmektedir. Bu süreçte insan düşüncesindeki öngörülen değişim ve dönüşüm hızı Kurzweil tarafından üstel büyüme (exponential growth) olarak tanımlanmıştır. Ona göre karşı konulamaz olan üstel büyüme, neredeyse fark edilmeyecek şekilde başlayıp patlayıcı ve son derece dönüştürücü bir hal alır.⁶² Nitekim YZ teknolojisi ile makinelerin zihinsel işlemler konusunda insanı aşmasına paralel insanın türsel varlığının devamı için gen düzenlemeleri, implantlar, giyilebilir ve nano teknoloji gibi bilimsel yollarla insan yeteneklerini arttırma tartışmaları ortaya çıkmıştır.⁶³ Bu sürecin ilk adımı homo sapiens'in biyolojik ve zihinsel kapasitelerinin teknoloji vasıtasıyla sürekli geliştirilerek makine-insan sentezini ifade eden homo cyberneticus'a dönüştürülmesidir.⁶⁴ Daha sonraki adım, hayatta kalma mücadelesiyle yeryüzü serüvenine başlayan homo sapiens'in kendi geleceğini kadere teslim etmeyen ve tanrıya dönüşmeyi amaçlayan homo deus'a dönüşümü olarak tasvir edilir.⁶⁵ Transhümanistlerin bu dönüşüm sürecini tartışırken düşüncelerinin temelinde evrim paradigması yer alır.⁶⁶ Fakat

59 Türkay Dereli, "Yapay Zekâ ve İnsanlık," Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği içinde, ed. Muzaffer Şeker vd. (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2020), 117.

60 Sanayi devrimlerinin gelişim sürecinin analizi için bkz. Kadir Alpaslan Demir, Gözde Döven, and Bülent Sezen, "Industry 5.0 and Human-Robot Co-Working," *Procedia Computer Science* 158 (2019), 688–695; Yusuf Akkoca, "Endüstri 4.0 ve Sanayi Devrimlerinin Kavramsal Gelişimi," *Endüstri 4.0 Paradigması: İşletme Fonksiyonlarının Dijital Dönüşümü* içinde, ed. Çetinkaya Fatih Ferhat ve Emine Şener (İstanbul: Efe Akademi Yayınevi, 2020), 18-23.

61 Ray Kurzweil, *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology* (New York: Viking, 2005), 200.

62 Kurzweil, *The Singularity Is Near*, 24.

63 Kurzweil, *The Singularity Is Near*, 202.

64 Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 79; Ted Peters, "Homo Deus or Frankenstein's Monster?: Religious Transhumanism and Its Critics," in *Religious Transhumanism and Its Critics* içinde, eds. Arvin M. Gouw, Brian Patrick Green, and Ted Peters (Lanham: Lexington Books, 2022), 7.

65 Peters, "Homo Deus or Frankenstein's Monster?," 4.

66 Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 92.

insan türünün bu evrimi artık doğal evrimsel sürece bağlı kadersel değil⁶⁷ teknolojik olarak tasarlanan kontrolcü niteliktedir. Transhümanizmin homo sapiens'ten homo deus'a dönüşüm olarak idealize ettiği bu evrim anlayışı, insanın türsel dönüşümüne ışık tuttuğu kadar dini düşünce ile arasındaki bağlantının netlik kazanmasına da yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda dini düşüncede belirlenmiş, tayin edilmiş zamanı (decisive future) veya kişiyi (mesih) bekleyiş (adventus) anlamındaki nihai son, kıyamet ve yargılama ile ulaşılabilecek olan "Tanrı'nın gelecek vaa-di" (God's future) ile transhümanizm arasında dikkat çekici bağ vardır. Tanrı'nın vaat ettiği gelecekte tüm kötülüğü yok etme, kesin olarak iyiliği seçme ve mevcut yaratımı her yönüyle kusursuz şekilde dönüştürme ideali söz konusudur. İdeal ve kusursuz gelecek tasavvurunu paylaşan transhümanistler, bu ideali takdir edilmiş zamanı bekleyiş (adventus) olarak değil, kadere teslim olmama, geleceği bizzat şekillendirmedeki kontrol ve sorumluluğu ön plana çıkaran (futurum) insanötesi (human plus/H+) kavramı çerçevesinde temellendirir. Bu ideal artık ilahi lütfun bir armağanı değil teknolojinin başarısıdır.⁶⁸

Transhümanistlerin idealize ettiği mevcut biyolojik insanın türsel gelişimindeki olanaklarının pratik tecrübedeki karşılığı ise tekillik (singularity), İnsan 2.0 ve Yaşam 3.0 gibi kavramlar çerçevesinde tartışılmaktadır. İnsan 2.0 kavramı, daha çok mevcut teknolojiler eşliğinde günlük hayatta insanın bedensel ve zihinsel yeteneklerini geliştirme sürecini tanımlar. Bu varsayıma göre milyarlarca nanobot, kan dolaşımıyla beden ve beynimizde dolaşarak patojenleri yok edecek, DNA hasarlarını düzeltecek, toksinleri atacaklar böylece insan yaşlanmadan süresiz olarak yaşayabilecektir.⁶⁹ Yetenek artışının başka bir örneği olarak Elon Musk'ın Neuralink projesini verebiliriz. Bu proje, "nöral dantel" (neural lace) adı verilen, beyni doğrudan bilgisayarlara bağlayan enjekte edilebilir bir ağ geliştirerek beyinden gelen verilerin kablosuz olarak dijital cihazlara veya buluta aktarılmasını sağlayarak devasa bilgi işlem gücü yaratmayı hedeflemektedir. Biyolojik zekâ ile makine zekâsının birleşmesini esas alan bu proje, YZ'nin gerisinde kalmaktan kurtulma varsayımıyla meşrulaştırılır.⁷⁰ İnsanın beden ve beyninin biyolojik sınırlarını aşma süreci olarak yetenek artışı, tekillik (singularity) kavramıyla tanımlanır.⁷¹ Bu durum başka bir perspektiften insanın kendi kaderinin efendisi olmayı ifade eden Yaşam 3.0 olarak tasvir edilir.⁷² Bu bağlamda transhümanizm,

67 Kurzweil, *The Singularity Is Near*, 25.

68 Peters, "Homo Deus or Frankenstein's Monster?," 4.

69 Kurzweil, *The Singularity Is Near*, 201.

70 Schneider, *Artificial You*, 7; Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 92-93.

71 Kurzweil, *The Singularity Is Near*, 40.

72 Max Tegmark, *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence* (New York: Alfred A. Knopf, 2017), 42.

bahsi geçen gelişim sürecine paralel insanın biyolojik varlığında meydana gelen türsel değişim ve dönüşüm süreçlerini tanımlar.⁷³ Transhümanizm kelimesini insanın gelişimi ve evrim teorisi ile ilişkilendirerek ilk kez kullanan Julian Huxley⁷⁴ bu dönüşümün kaçınılmaz yani insan tarafından istese de istemese de yürütülmek zorunda⁷⁵ olduğunu savunur. Bu dönüşüm sürecinin mottosu ise “yapılabilirse, yapılacaktır” şeklinde ifade edilmektedir. Bu motto, teknik olarak yapılabilme inancına (techno-can-do-ism) dayanır.⁷⁶ Bu mottoda vurgulanan “teknik yapılabilirlik” ve “izm” arasındaki kaynaştırma yeni bir ideoloji olarak her tür ahlaki sınırı aşmanın meşruiyetine vurgu yapar. Hiçbir ahlaki ölçüt tanımamak, insan türünün mevcut değer ölçütleri ve bu değerle ilişkili olarak inşa ettikleri varlık tasavvur ve tasnifinin reddedilmesine de işaret eder. Dolayısıyla bu varsayım öncelikle doğa ve tarihteki yeri ve ilişki biçimi ile birikimini göz ardı eden ve bunları tamamen geride bırakılması yani reddedilmesi gereken yeni bir değer anlayışına sahip görünür. Bu itibarla transhümanizmin YZ ve ilişkili teknolojiler vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalıştığı ideal, öznelliğe sahip bireylerin dönüşümü değil, bütünüyle insan türünün dönüştürülmesidir. YZ teknolojisiyle eş zamanlı gelişimini sürdüren transhümanist hareket ‘birinci Kopernik devrimi’ ile başlayan sürecin yeni bir eşiğe ulaştığını göstermektedir. Modernizmin ilerlemeci anlayışının temel hareket noktasını devam ettiren YZ ve transhümanizm hareketi, bilim ve teknik güç vasıtasıyla kaçınılması olanaksız bir son olarak insan düşüncesine dayatılmaktadır. Bu nedenle YZ tüm insanlığın anlamlandırmak zorunda olduğu ortak problem alanına işaret eder. Bu problemin anlaşılması kısmen nefis kavramı üzerinden analiz etmeye çalıştığımız YZ’nin türsel olarak nasıl bir varlık imkânını barındırdığını anlamak ile paralel görünmektedir.

İkinci olarak makaledeki nefis kavramı çerçevesindeki analiz, YZ’nin insan türüne yönelik potansiyel tehditlerinin, “bilinçli olup olmama” biçimindeki dar bilimsel-teknik bir söyleme indirgemenin yanıltıcılığına dikkat çeker. Nitekim ‘bilinç’ spekülasyonuna takılıp kalmanın yanıltıcı yönü, YZ ve ilgili teknolojilerin ortaya çıkardığı imkân ve tehlikeler karşısında olup biteni idrak etme ve harekete geçip sorumluluk alma konusunda pasif tutumu besleme ihtimalidir. Bu pasif durumun insan açısından gerçek anlamda tehlide dönüşmesi, bu değişim ve dönüşümün ıskalanmasının neticesi olarak ortaya çıkacaktır. Mevcut dönüşümlerin ıskalanmasının yaratacağı tehlikeyi, Aydınlanma sonrası başta İslam coğrafyası olmak üzere mevcut bilim ve tekniği kullanan ama dönüştüremeyen kültür ve medeniyetlerin kültürel hegemonya, kölelik ve sömürge hareketlerine maruz

73 Nick Bostrom, “A History of Transhumanist Thought,” *Journal of Evolution and Technology* 14/1 (Nisan 2005), 12.

74 Julian Huxley, *New Bottles for New Wine* (London: Chatto & Windus, 1959), 17.

75 Huxley, *New Bottles for New Wine*, 13-14.

76 Peters, “Homo Deus or Frankenstein’s Monster?,” 4.

kalması üzerinden değerlendirebiliriz. Hatta YZ teknolojileriyle elde edilmesi umut edilen transhümanizm ve tekilik gibi tasavvurlar göz önünde bulundurulduğunda bu seferki pasif tutumun faturasının geçmişte tecrübe edilenden çok daha yıkıcı olacağını tahmin etmek hiç de zor değildir. İdrak otosansürü çerçevesinde ifade etmeye çalıştığımız bu pasif tutumu aşmak için öncelikle Klasik İslam düşüncesinin varlık tasnifindeki radikal değişimi anlamak ve bu dönüşümü tarif ve tasnif edecek ontolojik, epistemolojik ve aksiyolojik yeni bir anlama ve yorum geleneğini oluşturmak gerekir. Klasik felsefeden devraldığımız düşünsel miras bu yeni yorum geleneğinin daha sağlam biçimde yeniden üretilmesinde bir test işlevi görürken aynı zamanda bizzat kendisinin karşılaştığımız sorunları anlamada işlevsiz kalan yönlerinin keşfedilip yeni ontolojik ve epistemolojik problemlere yön verebilecek entelektüel zeminde yeniden inşa edilmelidir. Makalede yürüttüğümüz tahlil ve kıyaslamada göstermeye çalıştığımız üzere YZ fenomeni, hem insan türünün ontolojik statüsünü dönüştürme hem de işlevsellikleri bakımından pek çok türün ontolojik yetkinliklerine sahip olması itibarıyla İslam düşüncesindeki yeni ontolojik ve epistemolojik zeminin üretilme sorumluluğunun kaçınılmaz olduğuna işaret etmektedir. Bu zeminin üretilmesine engel teşkil eden idrak otosansürünün aşılabilmesi için en önemli adımlardan biri, düşünce deneyiyle de dikkat çekmeye çalıştığımız üzere çağın mevcut felsefi, bilimsel, estetik ve etik vs. çeşitli paradigmalarıyla eleştirel ve yapıcı etkileşim kurmaktır. Bu etkileşim, YZ'nın yeni bir varlık türü olmasının ne anlama geldiğini ve günümüz İslam düşüncesinin çağın problemleri karşısında üretken bir sorumluluk alarak nasıl şekillenmesi gerektiğine dair önemli bir ufuk sunacaktır.

Sonuç

Bu makalede zihin felsefesinin işlevsellik ve çoklu gerçekleştirilebilirlik yaklaşımı çerçevesinde YZ ve klasik İslam düşüncesindeki nefis yaklaşımı arasında kavramsal analiz ve kıyaslama yapılmıştır. Bu kıyaslama neticesinde nefis kavramı çerçevesinde tasnif ve tahlil edilen varlıkların türsel yetkinlik düzeyindeki işlevlerinin YZ tarafından ne ölçüde yerine getirilebildiğine ilişkin araştırmalara yer verilmiştir. Birinci kısımda ele aldığımız bu araştırma, YZ'nın nefis kavramı çerçevesinde tanım ve tasnif edilen birçok varlığın beslenme, çoğalma, idrak, akıl yürütme ve öğrenme vs. gibi ontolojik statüsüne kısmen erişebildiğini göstermektedir. Bu analiz ile günümüz insan düşüncesini meşgul eden en önemli konulardan biri olan YZ'nın yeni bir tür olma imkânına dair tartışmaya İslam düşünce mirasından hareketle katkı sunulmaya gayret edilmiştir. Nefis teorisi bağlamında ortaya koymaya çalıştığımız bu katkı, meselenin sadece bilimsel ve teknik olmanın ötesinde sosyal bilimlere ve özellikle İslam düşüncesi çerçevesinden de bir perspektif üretilebileceğini ortaya koymaktadır. Ancak İslam düşünce

mirasına dayanarak ürettiğimiz bu perspektif, mevcut düşünsel birikimin, yüzleştiğimiz sorunlara dair hem imkân ve sınırlılıkları ortaya koyma bakımından bir sınama gücüne sahip olduğunu hem de bu sınama sürecinin bizzat bu perspektifin kendi sınırlarını görünür kıldığını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede henüz bilinç kazanmamış dahi olsa YZ'nın tespit ettiğimiz mevcut işlev ve yetkinlikleri, klasik İslam düşüncesinin nefis yaklaşımı ekseninde tasvir edilen ontolojik varlık tasavvurundan ne kadar uzaklaşıldığını göstermektedir. Bu uzaklaşmanın beraberinde getirdiği köklü dönüşüm süreci “ikinci Kopernik Devrimi” olarak yorumlanmıştır. Bu devrimsel süreçte YZ yalnızca teknolojik bir yenilik değil, transhümanizm tartışmalarıyla kısmen göstermeye çalıştığımız üzere türümüzle ilişkili insan varoluşunu her yönüyle yeniden gözden geçirmeye zorlayan somut evrensel fenomendir.

Bu çerçevede makalenin ikinci kısmında YZ'nın günümüz İslam düşüncesinin yeniden şekillenmesindeki etkisi tartışılmıştır. Tüm insanlığı etkileyen YZ, başta Klasik İslam felsefesi dahil olmak üzere mevcut birikim ve mirasımıza dair yeni ontolojik, epistemolojik, aksiyolojik imkân ve sınırları sorgulama zorunluluğuna işaret eder. Bu bağlamda, Müslüman bilincin mevcut düşünsel mirasını takdir eden fakat onu kutsallaştırmayan, aynı zamanda mevcut sorunlar doğrultusunda sahip olduğu mirasın sınırlılıkları fark ederek dönüştürebilen entelektüel birikimi üretme sorumluluğuna dikkat çekilmiştir. Bu durumun aksine dini veya felsefi mevcut mirası kutsallaştırıp salt tekrar ve taklide indirgemek, İslam düşüncesinin YZ'nın beraberinde getirdiği zorluklarla rekabet şansı zayıflatır. Bu tavrı makalede ‘idrak otosansürü’ kavramıyla eleştirilmektedir. Bu otosansürü aşmak için felsefi hermenötiğin vurguladığı anlama, yorumlama ve uygulamanın bütüncüllüğü ve ayrıştırılamazlığı ilkesi çerçevesinde mevcut düşünsel mirasın sınırları test edilerek çağın sorunları karşısında etkin ve üretken hale getirilmesinin gerekliliği ön plana çıkarılmıştır. Sonuç olarak, YZ tartışmalarını “bilinç spekülasyonlarına” indirgemenin ötesine geçmek ve bu teknolojinin insan varoluşuna dair derin etkilerini felsefi bir sorumlulukla ele almak gereklidir. Bu çerçevede, İslam dini ve felsefi birikiminin, YZ ile başlayan radikal dönüşüme katkı sunabilmesi için düşünce deneyinde vurguladığımız üzere çağın felsefi, bilimsel ve etik birikimleriyle diyalojik bir etkileşim kurması zorunludur. Bu gereklilik bağlamında makalede Müslüman entelektüel bilincin çağın meydan okumalarına yenilikçi ve üretken cevaplar üretme sorumluluğunun altı çizilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Abdullah, A. H. vd. “Rice and the Electronic Nose” in *Electronic Noses and Tongues in Food Science*. Eds. Victor Preedy and María Luz Rodríguez Méndez, 103-113. Oxford: Academic Press, 2016.

Akkoca, Yusuf. “Endüstri 4.0 ve Sanayi Devrimlerinin Kavramsal Gelişimi” *Endüstri 4.0 Paradigması: İşletme Fonksiyonlarının Dijital Dönüşümü içinde*, ed. Fatih Ferhat Çetinkaya ve Emine Şener, 13-32. İstanbul: Efe Akademi Yayınevi, 2020.

Bickle, John. “Multiple Realizability.” *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 1998. <https://plato.sydney.edu.au/entries/multiple-realizability/>

Brimah, Perry Isa. “Consciousness Explained: An Islamic Perspective on Mind, Awareness and AI,” *To Be A Muslim* Accessed 4 July 2025.

Bostrom, Nick. “A History of Transhumanist Thought.” *Journal of Evolution and Technology* 14/1 (Nisan 2005), 1-25.

Bostrom, Nick. *Superintelligence Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Bridle, James. *Ways of Being: Beyond Human Intelligence*. London: Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2022.

Bubeck, Sébastien vd. “Sparks of Artificial General Intelligence: Early Experiments with GPT-4.” *Arxiv* 2023. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2303.12712>.

Chalmers, David J. *The Conscious Mind in Search of a Fundamental Theory*. New York: Oxford University Press, 1996.

Cummins, Robert. “Functional Analysis.” *The Journal of Philosophy* 72/20 (Kasım 1975), 741-765. <https://doi.org/10.2307/2024640>.

Dağ, Ahmet. *İnsansız Dünya Transhümanizm*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Demir, Kadir Alpaslan, Gözde Döven, and Bülent Sezen. “Industry 5.0 and Human-Robot Co-Working”. *Procedia Computer Science* 158 (Ocak 2019), 688-695. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2019.09.104>.

Dennett, Daniel Clement. *Aklın Türleri: Bir Bilinç Anlayışına Doğru*. Çev. Handan Balkara. İstanbul: Varlık Yayınları, 1999.

Dennett, Daniel Clement. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*. Cambridge: MIT Press, 1998.

Dennett, Daniel Clement. *Consciousness Explained*. New York: Back Bay Books/Little, Brown and Company, 1991.

Dereli, Türkay. “Yapay Zekâ ve İnsanlık.” *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği içinde*, eds. Muzaffer Şeker vd. 113-30. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2020.

Fodor, Jerry. “Special Sciences: Still Autonomous After All These Years.” *Philosophical Perspectives* 11 (1997), 149-163. <https://www.jstor.org/stable/2216128>.

Freitas, Robert A. and Ralph C. Merkle. *Kinematic Self-Replicating Machines*. Georgetown: Landes Bioscience/Eurekah.com, 2004.

Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*. Trans. Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall. London and New York: Continuum Publishing Group, 2006.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Münkız mine’ d-dalâl ve’ l-mûsıl ilâ zî izzeti’ l-celâl*. Beyrut: Dârü’ l-Âfâk, 1977.

Goichon, Anne-Marie. *İbn Sînâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri*. Çev. İsmail Yakıt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Huxley, Julian. *New Bottles for New Wine*. London: Chatto & Windus, 1959.

İbn Bâcce. *Kitâbü’ n-Nefs*. Çev. Burhan Köroğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

İbn Rüşd. *Psikoloji Şerhi Telhîsu Kitâbi’ n-Nefs*. Çev. Atilla Arkan. ed. Muhtittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. “Risâle fi’ l-hadd.” *Tis’ u resâil fi’ l-hikme ve’ t-tabî’ iyyât içinde*. thk. Emîn Handiyye, 72-102. Mısır: Matba’ atı Hindiyeye bi’ l-Mûsikî, 1326.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. “Risâle fi’ l-ahvâli’ n-nefs.” *Ahvâlü’ n-nefs: Risâle fi’ n-nefs ve bekâihâ ve me’ âdihâ ve yelîhâ selâsü risâil fi’ n-nefs içinde*. thk. Ahmed Fuâd el-A’ mânî. Paris: Dâr Byblion, 2007.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. “Risâle fi’ l-keâm ‘ ala’ n-nefs en-nâtka.” *Ahvâlü’ n-nefs: Risâle fi’ n-nefs ve bekâihâ ve me’ âdihâ ve yelîhâ selâsü risâil fi’ n-nefs içinde*, thk. Ahmed Fuâd el-A’ mânî. Paris: Dâr Byblion, 2007.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. *en-Nefs min Kitâbi’ ş-Şifâ’*. thk. Hüseyin Hüseyin Zâde el-Âmulî. Kum: Merkezü’ n-Nasr li Mektebi’ l-İ’ lâmi’ l-İslâmî, 1417/1996.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. *Kitâbü’ n-necât fi’ l-hikmeti’ l-mantikiyye ve’ t-tabîyye ve’ l-ilâhiyye*. thk. Mâcid Fahri. Beyrut: Dârü’ l-Âfâk

el-Cedide, 1983.

İbn Sînâ, Metafizik Kitâbu'ş-şifâ. Çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

İbn Rüşd. Psikoloji Şerhi Telhîsu Kitâbi'n-Nefs. Çev. Atilla Arkan. ed. Mu-hittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.

Kurzweil, Ray. The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology. New York: Viking, 2005.

Liu, Yu vd. "A Review of Sensing Technologies for Indoor Autonomous Mobile Robots." Sensors 24/4 (2024), 1222. <https://doi.org/10.3390/s24041222>.

Mitchell, Tom M. Machine Learning. Blacklick: McGraw-Hill, 1997.

Neumann, John von. Theory of Self-Reproducing Automata. Ed. Arthur W. Burks. Urbana: University of Illinois Press, 1996.

Ningrum, Hazizah vd. "Artificial Intelligence in Al-Ghazali's Perspective: Bridging the Concept of Nafs and Machine". Islamic Thought Review 2/ 2 (Aralık 2024), 140-150. <https://doi.org/10.30983/itr.v2i2.8849>.

Ödemiş, Mehmet. "Yapay Zekâda Ruh/Bilinç ve Menşei Problemi". Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din içinde, eds. Muhammed Kızılgeçit vd., 55-84. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.

Peters, Ted. "Homo Deus or Frankenstein's Monster?: Religious Transhumanism and Its Critics". In Religious Transhumanism and Its Critics, eds. Arvin M. Gouw, Brain Patrick Green, and Ted Peters, 3-30. Lanham: Lexington Books, 2022.

Pfeifer, Rolf and Christian Scheier. Understanding Intelligence. United States of America: The MIT Press, 1999.

Pilsch, Andrew. Transhumanism: Evolutionary Futurism and the Human Technologies of Utopia. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.

Putnam, Hilary. Mind, Language and Reality Philosophical Papers. Volume 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

Russell, Stuart J., Peter Norvig, and Ernest Davis. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Upper Saddle River: Prentice Hall, 2010.

Schneider, Susan. Artificial You: AI and the Future of Your Mind. Princeton: Princeton University Press, 2019.

Searle, John R. "Minds, Brains, and Programs." Behavioral and Brain Sciences 3/3 (1980), 417-57. <https://web-archive.southampton.ac.uk/cogprints.org/7150/1/10.1.1.83.5248.pdf>.

Aaron Raymond, Jose Antonio G. Choco, and Kohila Chandramohan. "Touch, Texture and Haptic Feedback: A Review on How We Feel the World around Us." Applied Sciences (Mayıs 2022), 1-17. <https://doi.org/10.3390/app12094686>.

Shareef, Omar. "The Realizability of Strong AI: A Deeper Look From an

Islamic Perspective.” Bachelor’s thesis, Harvard University, 2023.

Shneiderman, Ben. “Human-Centered Artificial Intelligence: Three Fresh Ideas esh Idea.” AIS Transactions on Human-Computer Interaction 12/ 3 (2020), 109-124. <https://doi.org/10.17705/1thci.00131>.

Tegmark, Max. Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence. New York: Alfred A. Knopf, 2017.

Yeşilyurt, Muhammet. “İslam ve Transhümanizm.” Dinler ve Transhümanizm, ed. Muhammet Yeşilyurt, 101-137. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.